

УДК 343.1

DOI [https://doi.org/10.32782/2304-1587/2024-26-1\(38\)-8](https://doi.org/10.32782/2304-1587/2024-26-1(38)-8)

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Павлова Тетяна Олександрівна

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права,

кримінально процесу та криміналістики,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2558-823X>

Web of Science Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ADI-6059-2022>

Стаття присвячена дослідженню передумов виникнення та ознак юридичної відповідальності. Авторка аналізує визначення кримінальної відповідальності, що надані у науці кримінального права, її основні ознаки, етапи, підстави виникнення, форми реалізації та суміжні інститути кримінального права.

Кримінальна відповідальність розглядається як вид юридичної відповідальності, що пов'язана із державним осудом, індивідуалізується судом і полягає в встановленні для винної особи певних негативних наслідків у виді обмеження прав і свобод, які визначені у законі.

Соціальна і юридична сутність кримінальної відповідальності полягає в тому, що вона є: реакцією держави на вчинене фізичною особою кримінальне правопорушення; офіційним державним визнанням в обвинувальному вирокі суду діяння як кримінального правопорушення, а фізичної особи, яка його вчинила, винною; обумовлює настання певних несприятливих наслідків для суб'єкта кримінального правопорушення, у виді санкцій, передбачених чинним Кримінальним кодексом України (далі – КК України).

Розглянуто етапи кримінальної відповідальності, які пов'язані із певним процесуальним порядком доведення вини суб'єкта, та стадіями кримінального процесу, кожна з яких завершується прийняття певного процесуального рішення. Встановлено, що виникнення, реалізація, припинення кримінальної відповідальності здійснюються в межах охоронних кримінально-правових відносин.

Зроблено наступні висновки: кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної чинності обвинувальним вирокі суду, а припиняється з моменту погашення або зняття судимості; кримінальна відповідальність пов'язана із осудом та може бути реалізована у наступних формах: 1) засудження винного без призначення йому покарання; 2) засудження винного з призначенням йому певної міри покарання та направлення його для реального відбування покарання; 3) засудження винного з призначенням йому певної міри покарання та звільнення його від реального його відбування або звільнення його від частини невідбутого покарання.

Ключові слова: юридична відповідальність, кримінальне право, кримінальне правопорушення, кримінальний проступок, злочин, кримінальна відповідальність, кримінальне покарання, кримінально-правові відносини, підстава кримінальної відповідальності, склад кримінального правопорушення, форми реалізації кримінальної відповідальності.

Pavlova Tetiana. Criminal responsibility as a fundamental institution of criminal law

The article is devoted to the study of the prerequisites for the emergence and signs of legal responsibility. The author analyzes the definitions of criminal responsibility provided in the science of criminal law, its main features, stages, grounds for its occurrence, forms of implementation and related institutions of criminal law.

Criminal responsibility is viewed as a type of legal responsibility that is associated with state condemnation, is individualized by the court and consists in imposing certain negative consequences on the guilty person in the form of restriction of rights and freedoms defined in the law.

The social and legal essence of criminal responsibility is that it is: the state's reaction to a criminal offense committed by a person; official state recognition of an act as a criminal offense in a court verdict, and the person who committed it as guilty; causes certain adverse consequences for the subject of a criminal offense in the form of sanctions provided for by the current Criminal Code of Ukraine.

It has been analyzed the stages of criminal responsibility which are associated with a certain procedural procedure for proving the guilt of a subject and the stages of criminal proceedings, each of which ends with a certain procedural decision. It has been established that the emergence, realization, and termination of criminal liability are carried out within the framework of protective criminal law relations.

The author draws the following conclusions: criminal responsibility arises from the moment a court verdict of guilty comes into force and is terminated from the moment a criminal record is repaid or removed criminal responsibility is associated with conviction and can be realized in the following forms: 1) conviction of the perpetrator without imposing a penalty; 2) conviction of the perpetrator with the imposition of a certain sentence and sending him/her to actually serve the sentence, etc. 3) conviction of the perpetrator with the imposition of a certain sentence and release from actually serving it or release from part of the unexpired sentence.

Key words: legal responsibility, criminal law, criminal offence, minor crime, crime, criminal responsibility, criminal punishment, criminal law relations, grounds for criminal responsibility, corpus delicti of a criminal offense, forms of realization of criminal responsibility.

Вступ. Кримінальна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності, тому їй притаманні риси, які властиві цьому інституту, та наявні певні особливості. Поняття кримінальної відповідальності ніколи не визначалося у вітчизняному кримінальному законодавстві, хоча доволі активно досліджується у науці кримінального права. При цьому термін «кримінальна відповідальність» є одним з ключових у чинному Кримінальному кодексі України, що свідчить про важливість та багатогранність вказаного поняття для науки кримінального права та судової практики. Кримінальна відповідальність застосовується державою щодо винної особи – суб'єкта кримінального правопорушення та визнається найсуворішим видом юридичної відповідальності, що пов'язано із осудом та реалізацією найсуворіших видів правообмежень через призначення кримінального покарання, та застосування інших заходів кримінально-правового характеру, які підсилюють покарання, сприяють більш швидкому та ефективному досягненню цілей покарання. Подальший розвиток кримінального права пов'язаний із необхідністю закріплення поняття кримінальної відповідальності у Кримінальному кодексі України, визначені її ознак, етапів та форм реалізації.

Матеріали та методи. Поняття кримінальної відповідальності та форм її реалізації досліджували такі вчені як Ю.В. Баулін, І.Г. Богатирьов, В.І. Борисов, Т.А. Денисова, О.О. Дудоров, А.В. Савченко, В.К. Грищук, О.О. Кваша, О.В. Козаченко, І.І. Митрофанов, М.І. Мельник, Ю.А. Пономаренко, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, О.О. Титаренко, М.І. Хавронюк, І.І. Чугунніков, А.М. Ященко та інші.

Окремі аспекти системи заходів кримінально-правового впливу досліджено у працях вітчизняних учених: Л.П. Брич, В.К. Грищука, О.О. Дудорова, О.В. Козаченка, В.М. Куца, С.Я. Лихової, Н.А. Мирошниченко, І.І. Митрофанова, Н.А. Орловської, О.Ф. Пасеки, В.С. Согніченка, П.Л. Фріса, М.І. Хавронюка, А.М. Яценка та інших.

Кримінальна відповідальність як складний та багаторівневий інститут кримінального права розглядається у статті через призму наступних методів наукового пізнання: діалектичний, догматичний (юридичний), системного аналізу, порівняльно-правовий тощо.

Результати. Людство на протязі свого існування розробило велику кількість різноманітних норм та правил, якими люди керуються у повсякденному житті та діяльності. У юридичній літературі всі чинні в суспільстві норми поділяються на дві великі групи – соціальні й технічні.

Соціальні норми, врегульовані законом, називаються правовими. Правові норми відрізняються від інших соціальних норм тим, що вони формально визначені, загальнообов'язкові, їх виконання забезпечується державним примусом, тобто за порушення правових норм встановлена юридична відповідальність, яка характеризується наступними обов'язковими ознаками: заснована на державному примусі; настає за вчинення правопорушення як юридичного факту; виражається, як правило, у певних негативних наслідках щодо правопорушника, наприклад особистого, майнового або іншого характеру; реалізується в процесуальній формі.

В теорії держави і права юридична відповідальність розглядається у двох аспектах: у позитивному та негативному. Позитивна юридична відповідальність виникає з юридичного обов'язку здійснювати позитивні, корисні для суспільства функції та соціальні ролі й реалізується в регулятивних правовідносинах, у яких зобов'язана сторона перебуває в стані підконтрольності й підзвітності. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність виникає у зв'язку зі вчиненням суб'єктом правопорушення певного виду.

Кримінальна відповідальність – це один з видів юридичної відповідальності, тому має всі її загальні ознаки. У науці кримінального права висловлені різні точки зору щодо розуміння змісту кримінальної відповідальності: 1) отожднюється з покаранням; 2) розуміється через обов'язок особи, що вчинила кримінальне правопорушення, перетерпіти певні негативні наслідки вчиненого кримінального правопорушення, що передбачені у законі; 3) конкретні кримінально-правові відносини; 4) реалізація кримінально-правової санкції; 5) осуд винного обвинувальним вироком суду за вчинене кримінальне правопорушення з призначенням покарання або без нього тощо.

Соціальна і юридична сутність кримінальної відповідальності полягає в тому, що вона: є реакцією держави на вчинене фізичною особою кримінальне правопорушення; є офіційним державним визнанням в обвинувальному вироку суду діяння як кримінального правопорушення, а особу, яка його вчинила, винною; обумовлює настання певних несприятливих наслідків для суб'єкта кримінального правопорушення, у виді санкцій, передбачених чинним КК України.

Кримінальній відповідальності притаманні наступні ознаки: являє собою реальну взаємодію спеціальних органів держави й особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення (кримінального проступку або злочину), внаслідок чого така особа піддається певним правообмеженням; реалізується через державний примус, який відображається насамперед в осуді винного суб'єкта та його діяння обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили; вид і міра обмежень особистого, майнового й іншого характеру, які встановлюються КК України; зазнавання таких обмежень завжди має вимушений, а не добровільний характер, оскільки їх застосування є обов'язком спеціально уповноважених органів держави; реалізується лише

в разі вчинення суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу України, та є основою такої відповідальності; спеціальний порядок накладення кримінальної відповідальності передбачено Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПУ України); має особистий характер, тобто накладається лише на фізичну осудну (або обмежено осудну) особу, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ст. ст. 18-22 КК України); має власний механізм реалізації, який базується на нормах кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого законодавства України.

Таким чином, *під кримінальною відповідальністю слід розуміти* вид юридичної відповідальності, що полягає у вимушеному зазнаванні особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, державного осуду, а також передбачених КК України правообмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду й покладаються на винного спеціальними органами держави.

Етапами реалізації кримінальної відповідальності є: факт вчинення кримінального правопорушення; внесення відомостей (стадія досудового розслідування) про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, яка закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (п. 5 ст. 3 КПК України); досудове слідство – форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування кримінальних правопорушень (особливості досудового розслідування кримінальних проступків здійснюється на підставі положень 25 глави КПК України); підготовче судове провадження, судовий розгляд, ухвалення та проголошення вироку (провадження з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, а також за нововиявленими або виключними обставинами: п. 24 ст. 3 КПК України); виконання вироку; відбування покарання; сплив строку погашення або зняття судимості.

Виникнення, реалізація, припинення кримінальної відповідальності здійснюються в межах охоронних кримінально-правових відносин.

З моменту вчинення кримінального правопорушення виникає підстава для кримінальної відповідальності, але вона настає з моменту, коли вина особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, буде доведена в порядку, встановленому КПК України. Так, відповідно до рішення Конституційного Суду України від 27.10.1999 р., яким надано офіційне тлумачення ч. 3 ст. 80 Конституції України (про депутатську недоторканість), кримінальна відповідальність розглядається як «особливий правовий інститут, у межах якого здійснюється реагування держави на вчинений злочин... *Кримінальна відповідальність настає з моменту набрання чинності обвинувальним вироком суду, а припиняється з моменту погашення або зняття судимості*» [3].

Відповідно до норм чинного КК України, кримінальній відповідальності може *підлягати* людина (фізична осудна (обмежено осудна) особа – громадянин України, особа без громадянства, яка постійно проживає на території України, іноземець, який не має дипломатичного імунітету), яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до норм КК України може наставати кримінальна відповідальність. Вибір суб'єкта вчинити кримінальне правопорушення або утриматися від його вчинення залежить як від зовнішніх обставин, так і від його цінностей, переконань, правової культури тощо. Тому кримінальне правопорушення, що вчинено суб'єктом, перебуває у причинно-наслідковому зв'язку як з його свідомістю та волею, так і з об'єктивною дійсністю, що його оточує. Однак правова підстава для притягнення особи до відповідальності існує тоді, коли суб'єкт кримінальної відповідальності мав об'єктивну можливість вибрати правомірну форму поведінки, але обрав кримінально протиправну поведінку. Суб'єктами охоронних кримінально-правових відносин, на нашу думку, є: держава, в особі відповідних правоохоронних органів; особа (фізична або юридична), яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене у КК України як кримінальне правопорушення, та потерпіла особа.

У частині 1 ст. 2 КК уперше передбачено, що «*Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом*» [1].

Наявність у діянні суб'єкта складу кримінального правопорушення є підставою кримінальної відповідальності у вузькому сенсі. У юридичній літературі висловлюються точки зору, згідно з якими особа може підлягати кримінальній відповідальності за наявності трьох підстав: *нормативної* – наявність норми КК України, що передбачає можливість покладання цього виду відповідальності); *фактичної* – наявність факту вчинення кримінального правопорушення, з яким пов'язується виникнення охоронних кримінально-правових відносин, у рамках яких реалізується кримінальна відповідальність; *процесуальної* – обвинувальний вирок суду, в якому визначається певна міра покарання.

Наявність підстави кримінальної відповідальності пов'язано із обранням державою певної форми реакції на факт вчинення кримінального правопорушення. Згідно з ч. 3 ст. 3 КК України «Кримінальна

протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом», враховуючи положення ч. 1 ст. 50 КК України, традиційною найсуворішою формою реалізації кримінальної відповідальності є кримінальне покарання, тобто державний осуд реалізується, як правило, через призначення певного виду та розміру (строку) кримінального покарання.

Одним з дискусійних питань у науці кримінального права є систематизація інших форм реалізації кримінальної відповідальності, які відрізняються від кримінального покарання своєю правовою природою, цілями та правовими наслідками їх застосування. Мова йде про підсистему інших заходів кримінально-правового характеру щодо фізичних (розділи XIII-1, XIV, XV Загальної частини КК України) та юридичних осіб (XIV-1 Загальної частини КК України); звільнення від покарання або звільнення від його відбування (розділ XII Загальної частини КК України). Підсистеми інших заходів кримінально-правового характеру, на відміну від кримінального покарання, не мають карального характеру, хоча і вважаються примусовими заходами як і кримінальне покарання, але їх застосування не тягне за собою судимість, хоча і пов'язано із певними правообмеженнями, що визначені у законі. У чинному Кримінальному кодексі України передбачено наступні види заходів кримінально-правового характеру щодо фізичних осіб: примусові заходи медичного характеру; примусове лікування; спеціальна конфіскація – Розділ XIV Загальної частини Кримінального кодексу України; обмежувальні заходи – Розділ XIII-1 Загальної частини Кримінального кодексу України; примусові заходи виховного характеру щодо неповнолітніх – Розділ XV Загальної частини Кримінального кодексу України.

Таким чином, *кримінальна відповідальність пов'язана із осудом та може бути реалізована у наступних формах*: 1) засудження винного без призначення йому покарання; 2) засудження винного з призначенням йому певної міри покарання та направлення його для реального відбування покарання (у деяких випадках, передбачених у КК України, до кримінального покарання може (або має бути) приєднані ще й певні види інших заходів кримінально-правового характеру щодо фізичних осіб, які підсилюють кримінальне покарання та сприяють скорішому досягненню його цілей; 3) засудження винного з призначенням йому певної міри покарання та звільнення його від реального його відбуття або звільнення його від частини невідбутого покарання. Розглядаючи третю форму реалізації кримінальної відповідальності, слід зазначити, що у зв'язку із впровадженням нового виду покарання, яке не пов'язане із позбавленням волі, – пробаційний нагляд (ст. 59-1 КК України) [4], виконання якого пов'язано із накладанням тих самих обов'язків, що і при звільненні від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України), застосування вказаного виду звільнення, на наш погляд, буде суттєвим чином зменшено. У цьому випадку, на нашу думку, існування звільнення від відбування покарання з випробуванням втратить свій правовий сенс, оскільки можна відразу призначити пробаційний нагляд, не призначаючи обмеження або позбавлення волі на строк до 5 років, а потім звільняти винну особу від відбування покарання на підставі ст. 75 КК України.

Висновки. 1. Кримінальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності та полягає у вимушеному зазнаванні особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, державного осуду, а також передбачених КК України обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду й покладаються на винного спеціальними органами держави. 2. Ознаки кримінальної відповідальності: ретроспективна відповідальність; публічно-правова; реалізується через кримінально-правові відносини; має вимушений характер; виникає на підставі юридичного факту – вчинення кримінального правопорушення, що містить певний склад; має особистий характер та реалізується на підставі норм КПК України в особливому процесуальному порядку; пов'язана з правообмеженнями, передбаченими у законі, що реалізуються через покарання та/або інші заходи кримінально-правового характеру, або звільнення від покарання чи його відбування. Моментом реалізації кримінальної відповідальності слід визнавати набуття законної чинності обвинувальним вироком суду, а припинення – погашення або зняття судимості. 3. Кримінальна відповідальність реалізується у певних етапах, виникає за наявності у діянні винного суб'єкта нормативної (юридичної), фактичної (матеріальної) і формальної (процесуальної) підстав. 4. Кримінальна відповідальність пов'язана із осудом та може бути реалізована у наступних формах: 1) засудження винного без призначення йому покарання; 2) засудження винного з призначенням йому певної міри покарання та направлення його для реального відбування покарання (у деяких випадках, передбачених у КК України, до кримінального покарання може (або має бути) приєднані ще й певні види інших заходів кримінально-правового характеру щодо фізичних осіб, які підсилюють кримінальне покарання та сприяють скорішому досягненню його цілей; 3) засудження винного з призначенням йому певної міри покарання та звільнення його від реального його відбуття або звільнення його від частини невідбутого покарання.

Література:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 16.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Офіційне тлумачення ч. 3 ст. 80 Конституції України (про депутатську недоторканність): Рішення Конституційного Суду України від 27.10.1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99#Text>.
4. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань: Закон України від 23.08.2023 р. № 3342-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text>.

References:

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III [The Criminal Code of Ukraine: Law of Ukraine from 05 April 2001]. Data onovlennia: 28.04.2023. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian].
2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI [The Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine from 13 April 2012] Data onovlennia: 28.04.2023 r. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukrainian].
3. Ofitsiine tлумachennia ch. 3 st. 80 Konstytutsii Ukrainy (pro deputatsku nedotorkannist): Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 27.10.1999 r. [Official interpretation of Part 3 of Article 80 of the Constitution of Ukraine (on parliamentary immunity): Decision of the Constitutional Court of Ukraine from 27 October 1999]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99#Text> [in Ukrainian].
4. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho, Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia vydiv kryminalnykh pokaran: Zakon Ukrainy vid 23.08.2023 r. [On Amendments to the Criminal, Criminal Procedural and Other Legislative Acts of Ukraine to Improve the Types of Criminal Punishments: Law of Ukraine from 23 August 2023]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text> [in Ukrainian].